

AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN MƏŞĞULLUQ PROBLEMLƏRİ

Z.N.Eminov

*Azərbaycan MEA H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu
AZ1143, Bakı, H.Cavid prospekti, 31*

Əhalinin işlə təmin edilməsi ölkənin mühüm iqtisadi, demoqrafik, sosial problemlərindən biridir. Eyni zamanda məşğulluq insanların həyatının maddi mənbəyi, cəmiyyətin tələbatını ödəyən maddi məhsullar istehsal edilməsinin, iqtisadi inkişafının əsasıdır. Lakin Azərbaycanın iqtisadiyyatında keçid dövründə baş verən dəyişikliklər təsərrüfat strukturunun yenidən qurulmasına, əmək ehtiyatlarının bu sahələr arasında yenidən paylanmasına səbəb olur. Bu prosesdə əmək ehtiyatlarının işlə təmin edilməsi çətinləşir. Ona görə də işsizlik artır. Yeni mülkiyyət formalarına əsaslanan istehsal və xidmət obyektlərinin yaradılması, xarici sərmayələrə əsaslanan subyektlərin təşkili əhalinin məşğulluğunun yüksəlməsinə az təsir göstərir.

Sənaye müəssisələrinin əksəriyyətinin fəaliyyətinin pozulması, tam gücü ilə işləməməsi, yeni istehsal obyektlərinin yaradılmasının zəif tempi istehsal sahələrində, əsasən də sənayedə məşğul olanların sayının kəskin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Əksinə, bu gün əmək ehtiyatlarının 40%-i kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi ilə məşğuldur.

Əmək ehtiyatları əhalinin maddi və mənəvi nemətlər yaratmaq qabiliyyətində olan, iqtisadi cəhətdən fəaliyyət göstərə bilən hissəsidir. Onların məşğulluğu ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı, iqtisadi potensialının artırılması, əhalinin maddi və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsinin əsas mənbəyidir. Əhalinin iqtisadi cəhətdən fəal olan bu qrupu, eyni zamanda, onun təkrar istehsalında iştirak edir, əmək ehtiyatlarının sayının formalaşmasında, ixtisas-peşə səviyyəsinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Azərbaycanda yeni iqtisadi sistem qurulduğu şəraitdə əmək ehtiyatları təsərrüfat sahələri arasında yenidən bölünür və bu proses getdikcə sürətlənir. Əvvəlki dövrlərdə əmək ehtiyatlarının çalışdığı sahələrin çoxu artıq fəaliyyət göstərmir. Eyni zamanda, ölkənin müstəqilliyi illərində yeni sahələr, təsərrüfat subyektləri, müxtəlif mülkiyyət formalarına uyğun istehsal və xidmət sahələri yaradılmışdır. Lakin onlar bu gün işləmək qabiliyyətində olanları iş yerləri ilə tam təmin etmək iqtidarında deyildir.

Ölkə əhalisinin təsərrüfatın müxtəlif sahələrində fəaliyyətindən danışarkən, iki göstəricini fərqləndirmək zəruridir. Onlara əmək ehtiyatları və iqtisadi cəhətdən fəal əhali aiddir.

Əmək ehtiyatları adlanan qrupa təsərrüfat sahələrində fəaliyyət göstərə bilən insanlar aid edilir. Onlar işləyə bilən əmək qabiliyyətli yaşda olanlar, təqaüdə çıxan, lakin işləyənlər və 14-16 yaşlarında istehsalatda və xidmət sahələrində işləyən yeniyetmələrdir.

Lakin əhalinin sayı daim artdığına görə əmək qabiliyyətli yaşda (kişilər 15-61 yaşda, qadınlar 15-56 yaşda) olanların sayı və onun nəticəsi kimi əmək ehtiyatlarının ümumi sayı daim artır. 1990-2000-ci illərdə bu artım 679,9 min nəfər, 2000-2004-cü illərdə 335,4 min nəfər olmuşdur. 90-cı illərə qədər əhalinin təbii artımı yüksək səviyyədə olduğuna görə Azərbaycanda ümumi əhalinin yarısından çoxunu əmək ehtiyatları təşkil edir. 1990-cı ildə əmək ehtiyatları ümumi əhalinin 56,3%-nə, 2004-cü ildə 60,7%-nə bərabər olmuşdur.

1990-cı ildə əmək qabiliyyətli yaşda (kişilər 15-59 yaşda, qadınlar 15-54 yaşda) olan əmək ehtiyatlarının sayı 3859,9 min nəfər, 2004-cü ildə 4865,1 min nəfər olmuşdur. Bu dövrdə ümumi əhalinin sayı 115,9% artdığı halda, bu göstəricinin artımı 126,0% təşkil etmişdir. Əhalinin artım tempinin zəif olması son 15 ildə doğumun azalması ilə əlaqədardır. Təhlil edilən müddətdə məşğul olan əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı (kişilər 60 yaşdan, qadınlar 55 yaşdan yuxarı) şəxslərin sayı dəyişməmiş (2004-cü ildə 142,8 min nəfər), yeniyetmələrin sayında isə cüzi artım olmuşdur. Əvvəlki illərdə (60-70-ci illərdə) əhali sürətlə artdığına görə əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin payı artır. 1970-ci ildə əmək qabiliyyətli yaşda 2237,4 min nəfər olmuşdur, onlar ümumi əhalinin 43,7%-ni təşkil etmişdir. 1999-cu ildə bu göstəricilər 4565,5 min nəfər və ya 2 dəfə artmışdır. Təbii artımın azalması ilə əlaqədar uşaqların payı ümumi əhali arasında azalır.

İqtisadi fəal əhali dünya statistikasında geniş istifadə edilir. O, məşğul olan əhalinin sayını, tərkibini və məşğulluq səviyyəsini göstərir. İqtisadi fəal əhaliyə onun gəlir mənbəyindən asılı olmayaraq, məşğul olan əhali, həmçinin işsizlər, işləmək istəyənlər və iş axtaranlar aiddir. Odur ki, onlar əmək ehtiyatlarının bir hissəsini təşkil edir.

İqtisadi fəal əhalinin sayının dəyişməsinə əhalinin artım tempi, təbii artım, miqrasiyalar, yeni iş yerlərinin yaradılması və ya iqtisadi böhran, əhalinin təhsil səviyyəsi, əmək tutumlu istehsal sahələrin inkişafı və s. amillər təsir göstərir.

XX əsrin 80-ci illərdən başlayan iqtisadi böhran iqtisadi fəal əhalinin məşğuliyətində ciddi problemlər yaratmışdır. 1991-ci ildə iqtisadi fəal əhalinin sayı 3736,0 min, 2004-cü ildə isə 3865,0 min nəfər olmuşdur. 1991-2004-cü illərdə onların sayı cüzi miqdarda (129 min nəfər) artsa da, ümumi əhali arasında onların payı azalmışdır. Bu göstərici 1991-ci ildə 51,8%-ə, 1998-ci ildə 47,5%-ə, 2004-cü ildə 46,8%-ə enmişdir. İqtisadi fəal əhalinin payının azalması məşğul olan əhalinin sayının azalması hesabına baş vermişdir. Əmək qabiliyyətli əhalinin sayı daim artsa da, onlar iş yerləri ilə təmin edilmir. Ona görə sayı artan əhali işsizlərin sayının çoxalmasına səbəb olur. Lakin qeydə alınmış işsizlərin sayı çox azdır. Məşğulluq xidmətlərində qeydə alınmış işsizlərin sayı 1995-ci ildə 28314 nəfər olmuş, 2000-ci ildə 43739 nəfərə, 2004-cü ildə 55945 nəfərə çatmışdır. İş axtaran o halda işsiz kimi qeydə alınır ki, ona ixtisasına uyğun iş təklif etmək mümkün olmur. Məşğulluq idarələrinin köməyi ilə iş tapmaq məsələsi də bəzi çətinliklərlə qarşılaşır. Bunlar idarələrin, müəssisələrin, təşkilatların boş qalan iş yerləri haqqında daimi və dəqiq məlumat verməməsi, təklif edilən iş yerlərinin aşağı ixtisas tələb etməsi, verilən məvacibin azlığı, işsizliyə görə verilən müavinətlərin çox cüzi olması, bu məbləğin işsizlərin heç bir problemini həll edə bilməməsidir.

Ölkədə olan işsizlərin təxmini sayı 1999-cu ilin siyahıyaalması zamanı müəyyən edilmişdir. Bu zaman 522,6 min nəfər iş axtaran qeydə alınmışdır. 2004-cü ildə təsərrüfat sahələrində məşğul olan əhali əmək ehtiyatlarının, yəni işləmək qabiliyyətində olanların 77,0%-ni təşkil etmişdir.

Müstəqillik illərində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində məşğul olan əhalinin bölgüsündə ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. 1970-ci ildə iqtisadiyyatda 1272,7 min nəfər əhali məşğul olmuşdur. Bu, ümumi əhalinin 24,9%-ə bərabərdir. Onların 24,2%-i sənayenin payına düşmüşdür. Məşğul olanların xüsusi çəkisinə görə sonrakı yerləri kənd və meşə təsərrüfatı (14,9%),

təhsil, mədəniyyət, incəsənət (13,0%), nəqliyyat və rabitə (11,0%), tikinti (10,9%) və s. sahələr tutmuşdur. Lakin sonrakı dövrlərdə baş verən dəyişikliklər əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsinə mənfi təsir göstərmişdir. Təsərrüfatın aparıcı sahələri olan, yüksək ixtisaslı kadrlardan istifadə edilməsinə əsaslanan sahələrdə çalışanların sayı getdikcə azalır.

1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda sənaye, kənd təsərrüfatı və digər təsərrüfat sahələri davamlı olaraq inkişaf etmiş, yeni təsərrüfat, xidmət obyektlərinin tikilməsi sürətlə artan əmək ehtiyatlarının işlə təmin edilməsinə imkan vermişdir. Nəticədə keçən 15 il ərzində məşğul olan əhalinin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsünün nisbi qiymətlərində əsaslı dəyişiklik olmamışdır. Yalnız kənd təsərrüfatında çalışanların nisbi payı müəyyən qədər artmışdır. Bu proses kənd əhalisinin sürətlə artması, əmək tutumlu pambıqçılıq və üzümçülüyün inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Sənayedə isə qismən azalma qeydə alınmışdır. Əhalinin ümumi sayının artım tempi yüksək olduğuna görə təsərrüfatda məşğul olan əmək ehtiyatlarının mütləq sayı da kifayət qədər artmışdır.

1970-1985-ci illərdə iqtisadiyyatda məşğul olan əmək ehtiyatları 785,5 min nəfər və ya 61,7%, sənayedə məşğul olanlar 138,1 min nəfər və ya 44,8%, kənd və meşə təsərrüfatında məşğul olanlar 2 dəfə, təhsil, mədəniyyət və incəsənətdə məşğul olanlar 112,2 min nəfər və ya 68% artmışdır. Digər sahələrdə yüksək səviyyədə artım müşahidə edilmir. 1990-2000-ci illərdə ölkə əhalisinin sayı 1070,6 min nəfər və ya 15% artmışdır. Bu dövrdə iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı 23,1 min nəfər çoxalmışdır.

Keçən müddət ərzində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar lazimi nəticələr verməmiş, istehsal obyektlərində çalışan işçilərin sayı azalmışdır. 1990-2004-cü illərdə sənayedə çalışanların sayı 469,1 min nəfərdən 175,3 min nəfərə qədər azalmış, kənd, meşə və ovçuluq təsərrüfatlarında çalışanların sayı 1144,4 min nəfərdən 1502,7 min nəfərə yüksəlmişdir. Məşğul əhalinin sayının və xüsusi çəkisinin azalması 1990-2004-cü illərdə sənayedə 2,7 dəfə olmuşdur. Onların azalması elm sahəsində də müşahidə edilir. Bir çox sahələrdə, məsələn, kənd təsərrüfatında, ticarətdə və idarəetmə sahələrində məşğul olan işçilərin sayı xeyli artmışdır. Lakin bu prosesi işçi qüvvələrindən istifadə edilməsi, təsərrüfat strukturunun təkmilləşməsi, əmək tutumu və ixtisaslı kadrlardan istifadə edilməsi cəhətdən səmərəli hesab etmək olmaz.

1-ci cədvəl

Məşğul olan əhalinin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü, faizlə

Təsərrüfat sahələri	Min nəfər				Faizlə			
	2001	2002	2003	2004	2001	2002	2003	2004
Sənaye	185,9	176,9	170,9	175,3	5,0	4,8	4,6	4,6
Hasilat sənayesi və karxanalar	42,1	42,2	42,3	41,9	1,1	1,1	1,1	1,1
Emal sənayesi	163,9	169,5	169,9	181,2	4,4	4,5	4,5	4,8
Elektrik enerjisi, su, qaz təchizatı	41,0	39,9	39,8	39,8	1,1	1,1	1,1	1,0
Tikinti	155,0	178,0	180,0	190,6	4,2	4,8	4,8	5,0
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq, meşəçilik	1482,0	1495,0	1497,0	1502,7	39,9	40,1	40,0	39,5
Balıqçılıq	2,3	2,5	2,8	3,3	0,1	0,1	0,1	0,1
Nəqliyyat, anbar, rabitə	167,5	169,8	178,5	190,5	4,5	4,6	4,8	5,0
Təhsil	318,0	329,9	330,0	330,8	8,6	8,9	8,8	8,7
Səhiyyə və sosial xidmət	170,0	173,6	173,8	174,6	4,6	4,7	4,6	4,6
Mehmanxana və restoranlar	11,0	11,3	11,8	12,4	0,3	0,3	0,3	0,3
İdarəetmə, müdafiə, sosial təminat	267,3	265,3	265,0	269,7	7,2	7,1	7,1	7,1
Topdan və pərakəndə satış, təmir	659,5	611,9	618,3	630,7	17,7	16,4	16,5	16,6
Digər sahələr	235,4	237,6	237,8	240,9	6,3	6,3	6,3	6,2
Cəmi	3715,0	3726,5	3747,0	3809,1	100,0	100,0	100,0	100,0

Cədvəl "Azərbaycanın statistik göstəriciləri". 2005. Bakı, DSK (səh.99,533) kitabı əsasında verilir.

2004-cü ildə daşınmaz əmlakla əlaqədar işlər, icarə, kommersiya fəaliyyəti, sosial və fərdi xidmət sahələrində, ticarət, ictimai işə sahələrində məşğul olan işçilər 858,0 min nəfər, məşğul olanlar arasında onların payı 22,5%-ə qədər yüksəlmişdir. İdarəetmə və müdafiə orqanlarında çalışanların sayı 269,7 min nəfər, məşğul olanlar arasında xüsusi çəkisi 7,1% təşkil etmişdir. Həmin il məşğul olan əhalinin 39,5%-i kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi sahəsində çalışmışdır (1-ci cədvəl). Əhalinin məşğulluq quruluşunda baş verən mənfi istiqamətlərdən biri elm və elmi xidmət sahələrində məşğulluğun azalmasıdır. 1990-cı ildə bu sahədə 57,9 min nəfər məşğul olmuş, 1998-ci ildə 31,2 min nəfərə enmişdir. Azalma 46,1% olmuşdur. 1970-1990-cı illərdə elmi-tədqiqat işləri yerinə yetirən təşkilatların sayı artmışdır. Bu dövrdə 9 yeni təşkilat, o cümlədən 12 elmi tədqiqat institutları yaradılmış, onlarda çalışan işçilərin sayı 15233 nəfər və ya 89,2% çoxalmış və 32,3 min nəfərə yüksəlmişdir. Sonrakı 10 ildə bu göstəricilərin hər ikisi azalmağa doğru meyil etmişdir. 1990-2000-ci illərdə ümumi işçilərin sayı 6000 nəfər, əsas elmi fəaliyyətlə məşğul olan işçilərin sayı 8 min nəfər azalmışdır. 2004-cü ildə 139 elmi-tədqiqat müəssisəsində 17712 nəfər mütəxəssis çalışmışdır. Elm və elmi-tədqiqat sahələrində çalışanların azalmasına səbəb bu sahəyə ayrılan dövlət vəsaitinin az olması, maddi-texniki təmina-

tin yarıtmaz vəziyyəti, məvaciblərin çox aşağı səviyyəsi, alim və mütəxəssislərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət tərəfindən heç bir tədbirin görülməməsidir. 1993-cü ildən sonra elmə çəkilən xərclərin ümumi daxili məhsula nisbəti iki dəfə azalmışdır və bu gün 0,2% təşkil edir.

Son dövrlərdə əhalinin məşğulluğu sahəsində mühüm dəyişikliklər gedir, müxtəlif mülkiyyət formalarının yaradılması ilə əlaqədar onlar təsərrüfat sahələri arasında yenidən paylanır. Xidmət sahələrinin tamamilə, istehsal sahələrinin çox hissəsinin şəxsi mülkiyyətə keçməsi ilə əlaqədar işçi qüvvələrinin də əsas hissəsi bu sahələrdə çalışır.

1990-cı ildə iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin 70,7%-i və ya 2618,9 min nəfəri dövlət mülkiyyətinə aid olan müəssisələrdə çalışmışdır. Məşğul olan əhalinin 23,9%-i qeyri-dövlət mülkiyyətinə aid olan müəssisələrin payına düşmüşdür.

Sonrakı dövrlərdə özəlləşdirmə proqramları həyata keçirilmiş, xidmət və istehsal obyektlərinin çoxu şəxsi mülkiyyətə keçmiş, bazar iqtisadiyyatına uyğun yeni sahələr yaradılmışdır. Nəticədə qeyri-dövlət sektoruna aid olan sahələrdə çalışanların həm mütləq sayı, həm də xüsusi çəkisi daim artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1990-2000-ci illərdə əhalinin sayı artsa da, iş yerlərinin bağlanması, işsizliyin artması ilə əlaqədar iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı dəyişməz qalmışdır.

Məşğul olan əhalinin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü, faizlə

Təsərrüfat sahələri	1990	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004
Cəmi iqtisadiyyatda məşğuludur	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
O cümlədən: dövlət sektoru	70,7	56,1	51,0	46,2	36,2	34,5	32,0	31,7
Qeyri-dövlət sektoru	29,3	43,9	49,0	53,8	63,8	65,5	68,0	68,3
Onlardan: kooperativ sektoru	10,7	9,4	8,4	0,5	-	-	-	-
Fərdi sektor	12,6	17,5	18,6	20,9	38,5	38,9	39,3	38,5
Müştərək təşkilatlar	-	0,2	0,7	-	-	-	-	-
Xüsusi və kollektiv mülkiyyət formalı təşkilat	-	-	-	9,6	10,0	7,3	6,9	7,8
Bələdiyyə	-	-	-	-	-	-	0,5	0,5
Xarici investisiyalı təşkilat	-	-	0,2	0,7	0,8	1,0	0,9	1,4
Dinə xidmət edən şəxslər	-	0,1	0,1	1,0	1,0	0,9	0,9	0,8
Sərbəst məşğul əhali	6,0	16,7	21,0	21,1	13,5	17,4	19,5	19,3

Cədvəl "Müstəqil Azərbaycan 10 ildə". Bakı, 2001 (səh.75) və

"Azərbaycanın statistik göstəriciləri". 2005. Bakı, DSK (səh.100) kitabları əsasında verilir.

Artıq 1995-ci ildə dövlət sektorunda məşğul olanların xüsusi çəkisi 56,1%-ə qədər azalmışdır. Qeyri-dövlət müəssisəsində çalışanların payı 43,9%-ə çatmışdır. Mütləq hesabla isə bu artım 500 min nəfərdən çox olmuşdur. Onların əsas hissəsi (631,5 min nəfər) fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanların payına düşür. 1995-ci ildə kooperativ müəssisələrdə də xeyli miqdarda (340,9 min nəfər) işçi çalışmışdır.

2000-2004-cü illərdə də qeyri-dövlət bölməsində çalışanların nisbi və mütləq sayının artması davam etmişdir. 1990-2004-cü illərdə onların nisbi payı 29,3%-dən 68,3%-ə yüksəlmişdir. Bu sahələrdə çalışan işçilərin sayı 2,4 dəfə artmışdır. Dövlət bölməsində çalışan işçilərin sayı bu səviyyədə azalmışdır. 15 il müddətində fərdi sektorda çalışanların xüsusi çəkisi və mütləq sayı 3 dəfə artmışdır (466,2 min nəfərdən 1465,8 min nəfərə qədər).

Diqqəti cəlb edən bir faktı da qeyd etmək zəruridir. Bu da sərbəst məşğul olan insanlarla bağlıdır. Onları "gündəlik çörək pulu qazanan" insan da adlandırmaq olar və qeyri-müəyyən iş yerinə malikdirlər. Arzu olunmaz haldır ki, onların sayı və məşğul olanlar arasında payı daim artır. 1990-cı ildə sərbəst əməklə 200 min nəfərdən çox adam məşğul olmuş, 1997-ci ildə onların sayı 1 mln. nəfəri ötmüş, 2004-cü ildə 734,0 min nəfərdən çox olmuşdur. Onlar məşğul olan əhalinin 20%-ni təşkil edir. Lakin bu qrup işçiləri

əslində işsiz hesab etmək lazımdır, çünki daimi iş yerləri yoxdur. Əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsi sahəsində olan belə vəziyyət onlardan istifadə üzrə dövlətin əsaslı tədbirlər görməməsi, bu sahədə qısamüddətli və uzunmüddətli proqramlar olmaması, mövcud təsərrüfat obyektlərinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi üçün əsaslı tədbirlərin görülməməsi, bu işə köməklik göstərilməməsi, qeyri-dövlət bölməsində fəaliyyət göstərənlərə maliyyə, maddi-texniki köməyin az olması və s. amillərlə əlaqədardır.

Əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsinin ən mühüm göstəricilərindən biri onların istehsal və qeyri-istehsal sahələri arasında bölünməsidir.

1970-ci ildə maddi istehsal sahələrində məşğul olan əhalinin 75%-i, qeyri-istehsal sahələrində 25%-i çalışmışdır. 1980-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 72,9% və 27,1%, 1988-ci ildə 72,4% və 27,6% olmuşdur. Göründüyü kimi, keçən müddət ərzində bu sahədə əsaslı dəyişiklik olmamışdır. Maddi istehsal sahələrində çalışanların üstünlük təşkil etməsi texnikanın nailiyyətlərinin istehsalda zəif tətbiq edilməsi, texniki yenidənqurma işlərinin az aparılması və nəticədə bu sahələrdə əl əməyinin geniş tətbiq edilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycanın müstəqilliyi illərində istehsal obyektlərinin fəaliyyətində olan geriləmələr maddi istehsal sahələrində məşğul olanların sayının azalmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda yeni xidmət sahələri yaranmış, əmək ehtiyat-

larının təsərrüfat sahələrində yenidən bölünməsi prosesi getmişdir. Nəticədə 1996-cı ildə işləyən əhalinin 68,1%-i maddi istehsal sahələrində, 31,9%-i qeyri-istehsal sahələrində çalışmışdır. 2004-cü ildə maddi istehsal sahəsində bu göstərici 51,4% (1959,5 min nəfər), qeyri-istehsal sahələrində 48,6% (1849,6 min nəfər) olmuşdur. Lakin, məlum olduğu kimi, inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin təsərrüfat sahələri arasında məşğulluq nisbətində vəziyyət əksinə müşahidə edilir. Bu, həmin ölkələrdə istehsal sahələrinin yüksək texniki təchizat səviyyəsi ilə əlaqədardır.

Son dövrlərdə ölkədə bazar iqtisadiyyatı strukturlarının yaradılması əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsinə də təsir göstərmişdir. Onlara kiçik müəssisələr və kooperativlər, xarici ölkələrin maliyyə və texniki yardımı ilə yaradılan obyektlər, torpaq islahatı gedişində təşkil edilən kəndli (fermer) təsərrüfatları aiddir. Yeni təsərrüfat subyektləri əsasən şəxsi mülkiyyətə əsaslanır. Bu təsərrüfat sahəsi işçi qüvvəsinin iqtisadi fəaliyyətində əsaslı rol oynamasa da onların sahələr üzrə paylanmasında əhəmiyyətlidir.

Kiçik müəssisələr və kooperativlərin sayı 1990-2004-ci illərdə 4-5 dəfə artsa da, onlarda məşğul olanların sayında çox cüzi artım müşahidə edilmişdir. Bu gün ümumi sayı 20 minə yaxın olan həmin təsərrüfat obyektlərində 135,8 min nəfərə qədər işçi çalışır. Kiçik müəssisələr və kooperativlərin əsas hissəsi ticarət və kommersiya fəaliyyəti ilə məşğuldur. 2004-ci ildə onların 61,4%-i, işçilərin isə 35,4%-i bu fəaliyyət növü ilə məşğul olmuşdur.

Maddi istehsal sahələrində çalışanlar çox azdır. Bura aid olan sahələrin genişləndirilməsi üçün xüsusi texnologiyanın tətbiq edilməsinə, ixtisaslı kadrların hazırlanmasına, istehsal fondlarının yaradılmasına ehtiyac vardır. Dövlət tərəfindən yardımın göstərilməsi, vergi siyasətinə yenidən baxılması, onların xarici bazara çıxmasına köməklik edilməsi zəruridir. Maddi istehsal sahələrində iri müəssisələr yaradılması üçün iri kapital qoyuluşu (bir neçə milyondan bir neçə yüz milyon dollara qədər) tələb edilir. Bu qədər məbləğ ayrı-ayrı adamlarda ya yoxdur, ya da onlar sığorta olunmadan sərmayə qoymaq istəmirlər. Ona görə görülən tədbirlər hələlik lazimi nəticələr vermir. 2000-ci ildə ölkədə sənayeyə aid olan 1414 kiçik müəssisədə 15184 nəfər, kənd təsərrüfatına aid 1402 müəssisədə 13662 nəfər, tikinti sahəsindəki 724 müəssisədə 11083 nəfər çalışmışdır. 2004-cü ildə bu

göstəricilər sənayedə 1966 və 23312 nəfər, kənd təsərrüfatında 1332 və 10418 nəfər, tikinti sahəsində 1236 və 29553 nəfər olmuşdur.

Azərbaycanın dünya təsərrüfatı sistemində qoşulması prosesində iqtisadi əlaqələr getdikcə genişlənir. Ölkədə xarici şirkətlərin istehsal, texnoloji, əməyin təşkili, xidmət göstərilməsi təcrübələrindən istifadə edilir. 90-cı illərin ikinci yarısından sonra xarici ölkələrin texniki və maliyyə yardımını ilə müştərək müəssisələr yaradılmışdır və onların sayı daim artır. Lakin bu şirkətlərin əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsində rolu hələlik azdır. Onlarda 20 min nəfərə qədər işçi çalışır. Eyni zamanda, kooperativlər və kiçik müəssisələrdən fərqli olaraq, xarici və müştərək müəssisələrdə çalışanların əsas hissəsi sənayenin payına düşür (2004-ci ildə 36,4%-i). Nəqliyyat, rabitə və tikinti sahələrində də fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərin sayı, onlarda çalışan işçilər çoxluq təşkil edir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi ilə məşğul olan yeni təsərrüfat obyektləri fermer təsərrüfatlarıdır. 1990-2000-ci illərdə bu tipli təsərrüfatların sayı 10 dəfə, işçi qüvvələrinin sayı isə bu dövrdə iki dəfədən çox artmışdır. 1998-ci ildən sonra kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətində geriləmələr müşahidə edilir. Onlarda çalışan işçilərin sayı, tabeliyində olan torpaqlar, o cümlədən əkin yerləri getdikcə azalır. 2000-2004-cü illərdə fermer təsərrüfatlarının sayı 3248-dən 2661-ə enmiş, bu sahədə olan ailə üzvlərinin sayı 14376 nəfərdən 11378 nəfərə qədər azalmışdır.

Sənaye ölkənin təsərrüfat sistemində mühüm yer tutur. 2004-cü ildə əmək ehtiyatlarının 3,5%-i, iqtisadi fəal əhalinin 4,5%-i sənayenin payına düşmüşdür. Müqayisə üçün deyək ki, 1970-ci ildə məşğul olan əhalinin 24,2%-i sənayedə çalışmışdır. Son 4-5 il ərzində sənaye müəssisələrinin fəaliyyətində böyük geriləmələr və tənəzzül getmişdir. Buna görə sənayedə çalışan işçilərin sayı da getdikcə azalır. 1999-2004-cü illərdə sənaye sahələrində işçilərin sayı 25,5 min nəfər və ya 14,6% azalmışdır. Bu vəziyyət müəyyən qədər özəlləşdirmə həyata keçirilən obyektlərin fəaliyyət göstərməməsi ilə əlaqədardır. Maşınqayırma, metallurjiya, kimya və s. sənaye sahələrinə aid olan obyektlərin çoxu işləmir. Sənaye sahələri arasında işçilərin sayına görə dağ-mədən sənayesi, elektrik enerjisi, təbii qaz istehsalı sahələri, yüngül və yeyinti sənayesi sahələri irəlidə gedir. Lakin 2003-2004-cü illərdə sənayedə çalışanların sayı 4,4 min nəfər çoxalmışdır.

1997-ci ildən sonra dağ-mədən sənayesində çalışanların sayı artmışdır. Bu, ilk növbədə, neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədardır. 2001-2004-cü illər ərzində emal sənayesində çalışanların sayı 17,3 min nəfər və ya 10,6% azalmışdır. Bura daxil olan toxuculuq və tikiş sənayesi obyektlərində işçi qüvvəsinin azalması 2000-2004-cü illərdə 1,9 dəfə, yeyinti sənayesində 1,2 dəfə, maşın və avadanlıq istehsalında 1,7 dəfə qeydə alınmışdır.

Əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsi sahəsində belə problemlərin yaranması onların çalışdığı təsərrüfat obyektlərinin fəaliyyət rejiminin pozulması ilə bilavasitə bağlıdır. Onların fəaliyyətinin yaxın vaxtlarda bərpası zəruridir və bu istiqamətdə əsaslı tədbirlər görülməlidir.

Qadın əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsi bu gün vacib olan vəzifələrdən biridir. 1970-ci ildə təsərrüfatın müxtəlif sahələrində 517,7 min, 1980-ci ildə 768,5 min, 1988-ci ildə 903,7 min nəfər qadın çalışmışdır. 1988-ci il üçün qadınlar ən çox səhiyyə, bədən tərbiyəsi və sosial təminat sahələrində (72,6%), təhsil bölməsində (59,3%), kənd təsərrüfatında (49,8%) və rabitədə (43,6%) işləmişlər (7,31).

Bu gün əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsi sahəsində olan problemlər qadınların məşğuliyyətinə də mənfi təsir göstərmişdir. Lakin getdikcə bu pay aşağı düşür. 1999-cu ildə sənayedə çalışanların 34,3%-ni (68,9 min nəfər), 2004-cü ildə 27,4%-ni (48,0 min nəfər) qadınlar təşkil etmişdir. Qadınlar əsasən yüngül sənaye sahələrinə aid olan obyektlərdə (67,1%), o cümlədən, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalında (55,5%) çalışır. Burada işçilərin sayının azalması əsasən qadınların işdən çıxması hesabına baş verir. Kimya sənayesi (38,0%), yeyinti sənayesi (31,0%) və elektrik avadanlıqları istehsalı (29,2%) müəssisələri də qadınların çalışdığı əsas sahələrə aiddir.

Beləliklə, əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsi vəziyyətinin təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

– Azərbaycanın müstəqil olduğu illərdə əmək ehtiyatlarının məşğuliyyətində əsaslı dəyişikliklər olmuşdur. Bu, ilk növbədə, onların təsərrüfat sahələri arasında yenidən bölünməsində və məşğul əhalinin sayının azalmasında özünü göstərir.

– Ölkədə olan işsizlərin sayının qeydə alınması və onların işlə təminatı işləri lazımı səviyə

yədə aparılmır. Ona görə də sərbəst məşğul olan insanların sayı getdikcə artır.

– İqtisadi islahatlar aparılması prosesində bazar iqtisadiyyatına uyğun yeni təsərrüfat obyektləri yaradılır. Eyni zamanda, dövlət mülkiyyətinə aid olan müəssisələr özəlləşdirilir. Ona görə də məşğul olan əhalinin əsas hissəsi qeyri-dövlət bölməsində çalışır. Lakin bu tipli sahələr əhalinin məşğulluğunun yüksəldilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmir. Ona görə ki, bu sahələr az işçi qüvvəsindən istifadə edilməsinə əsaslanır. Bu sahədə işləyən əhalinin 38,5%-i fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğuldur, 19,3%-i qeyri-müəyyən iş yerinə mälkdir.

– İşçi qüvvəsinin təsərrüfat sahələri arasında yenidən bölünməsi prosesində sənayedə çalışanların sayı azalır, ticarət, ictimai iaşə, idarətmə orqanlarında, kənd təsərrüfatında çalışanların sayı artır. Belə vəziyyət ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün yolverilməz və mənfi haldır.

– Sənayenin son məhsul istehsal edən emal sahələrində çalışanların sayında azalma müşahidə edilir. Yəni bu sahələrə aid olan obyektlərin fəaliyyəti getdikcə zəifləyir. Əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi üçün əmək tutumlu iri istehsal obyektlərinin yaradılmasına və mövcud müəssisələrin fəaliyyətinin bərpa edilməsinə böyük ehtiyac var. Bu sahələrə maşınqayırma, kimya, yüngül sənaye və s. aid edilə bilər.

– Qadınlar təsərrüfatın bir çox sahələrində məşğul olan işçilərin əsas hissəsini təşkil edir. Lakin məşğul olan əhalinin sayının azalması əsasən qadınların hesabına baş verir.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 1992-2004. DSK. Bakı.
 EMINOV, Z.N. 2005. Azərbaycanın əhalisi. Çıraq. Bakı.
 Əhalinin 1999-cu il siyahıyaalması yekunları. 2000-2001. DSK. Bakı.
 MEHRƏLİYEV, E.Q. 2003. Azərbaycan Respublikasında demografik proseslərin regional təhlili. Bakı
 MURADOV, Ş.M. 2004. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. Elm. Bakı.
 1991-2005-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin sayı və təbii hərəkəti. 1991-2005. DSK. Bakı.
 Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 г. 1990. ГК по статистике. Баку.

Məqaləyə c.e.n. N.Ə.Paşayev rəy vermişdir